رسالهٔ هفت دستگاه موسیقی ایرانی

میرزا شفیع

پیشگفتار و تصحیح متن

محسن محمدی

رسالهٔ هفت دستگاه موسیقی ایرانی

میرزا شفیع

نسخه برگردان و متن تصحیح شده دست‌نویس کتابخانهٔ شخصی محسن محمّدی
(نوشته ۱۳۳۰ ه.)

پیشگفتار و تصحیح متن
محسن محمّدی

مرکز پژوهشی میراث مکتوب

تهران ۱۳۹۶ه ش

رسالهٔ هفت دستگاه موسیقی ایرانی

میرزا شفیع

●

پیشگفتار و تصحیح متن

محسن محمّدی

●

ناشر: میراث مکتوب

مدیر تولید: محمّد باهر

صفحه‌آرایی و آماده‌سازی تصاویر: محمود خانی

مدیر فنّی و امور چاپ: حسین شاملو فرد

لیتوگرافی و چاپ: نقره آبی؛ صحافی: الفبا

چاپ اوّل: ۱۳۹۶

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

بها با جلد شومیز: ۲۵۰۰۰ تومان

بها با جلد سخت: ۳۵۰۰۰ تومان

شابک: ۵ـ۱۵۲ـ۲۰۳ـ۶۰۰ـ۹۷۸ ISBN 978-600-203-152-5

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

http://www.MirasMaktoob.ir

فهرست مطالب

پشگفتار

بازنویسی متن

بازنویسی این متن را پس از خرید کتاب در تابستان سال ۱۳۸۲ به‌پایان رساندم. اما از آن‌جا که متن کتاب فهرستی از نام‌ها و اصطلاحات است، شایسته می‌دانستم که این فهرست دسته‌بندی و مرتب شود و با نام‌ها و اصطلاحاتی که در ردیف‌های امروز هست مقایسه شود تا وجوه اشتراک و افتراق این متن با منابع مختلف دیگر فایدهٔ بیشتری برساند. متأسفانه هیچ وقت مجال این کار پیدا نشد و مجالی برای این کار در آیندهٔ نزدیک نمی‌بینم. بنابراین همان بازنویسی را بازبینی کرده همراه تصویر کتاب منتشر می‌کنم تا کتاب بیش از این دور از دسترس پژوهشگران نماند. واژه‌ها با بررسی موارد مشابه در متن و با رعایت احتمال قوی‌تر بازنویسی شده‌اند و این بازنویسی کمک بزرگی برای خواندن متن خواهد بود. اما این بازنویسی قطعیت ندارد و بارها تغییر کرده است. اطمینان نداشتن به‌خواندن واژه‌ها، و مهم‌تر از آن اطمینان نداشتن به‌مستقل بودن واژه‌ها از واژه‌های پیشین و پسین، در بازنویسی تمام متن ادامه داشت. نشان دادن این تردیدها با علائم مختلف متن را پیچیده می‌کرد و انتشار متن با دو یا چند قرائت متفاوت باعث ابهام بیشتر می‌شد. انتشار تصویر کتاب امکان مقایسه متن بازنویسی شده با اصل را فراهم می‌کند. با این ترتیب راه برای خواندن متفاوت متن باز است و پژوهشگران متخصص می‌توانند به‌دلایل مختلف یا قرائن و شواهد متفاوت متن را به‌صورت دیگری بخوانند.

از آن‌جا که متن تماماً نام‌ها و اصطلاحات موسیقی است، نمایه نام‌ها و اصطلاحات موسیقی این متن به‌اندازهٔ خود متن مفصل می‌شد. مثلاً تعداد صفحه‌هایی که اصطلاح چهار مضراب یا تحریر در آن آمده است، با تعداد صفحه‌های متن برابر می‌شد. در این صورت ترتیب دادن فهرست اصطلاحات موسیقی بیهوده است. شاید ممکن بود از اصطلاحات عام‌تر صرف‌نظر کرد و تنها برای اصطلاحات خاص‌تر نمایه فراهم ساخت. در این صورت تصمیم‌گیری دربارهٔ مرز عام و خاص دانستن اصطلاحات مانع می‌شد. علاوه بر آن، صرف نظر از این که نمایه دربر گیرندهٔ همهٔ اصطلاحات باشد و یا تنها به‌اصطلاحات خاص بپردازد، ترتیب دادن نمایه‌ای از نام‌ها و اصطلاحات مستلزم تصمیم‌گیری دربارهٔ ترکیب واژه‌ها و مستقل یا مضاف دانستن آن‌هاست. با تجربه‌ای که در خواندن دست‌نوشته‌ها داشته‌ام، قطعی دانستن ترکیب واژه‌های متن حاضر را صحیح نمی‌دانم؛ دست کم برای من قطعیتی حاصل نشده است. معلوم نیست که باید «چهار مضرابِ مهدی ضرّابی» یا «چهار مضراب» و «مهدی ضرّابی» را مدخل فهرست قرار داد. ترتیب دادن فهرستی از ترکیب‌های احتمالی کلمات مختلف هم باعث پیچیدگی خیلی بیشتری می‌شد. با در نظر داشتن این مشکلات به این نتیجه رسیدم که بهتر است کتاب نمایهٔ اصطلاحات موسیقی نداشته باشد، تا نمایه‌ای از اصطلاحاتی داشته باشد که برای خودم قطعیت کامل نداشت و می‌توانست مایهٔ غلط‌های مصطلح بسیار شود.

بازنویسی متن در ۱۲ مرداد ۱۳۸۲ در چهارقشلاق گرمسار به‌پایان رسید و بازبینی آن در ۴ دی ماه ۱۳۹۶ که شب کریسمس بود در سنتا مونیکای کالیفرنیا به‌پایان آمد.

مختصری دربارهٔ متن

متن حاضر فهرستی از نام‌ها و اصطلاحات در موسیقی ایرانی است که در هفت دستگاه و یک خاتمه مرتّب شده‌اند. این نام‌ها و اصطلاحات بخش مهمّی از دانش سنتی موسیقی ایرانی در دورهٔ قاجار بود. ارزش متن بیشتر آشکار خواهد شد اگر این فهرست مفصل با همهٔ روایت‌های دیگر ردیف موسیقی ایرانی که امروز در دست است، مقایسه شود. هرچند

فرصت این مقایسه فراهم نشد، اما در مجال حاضر می‌توان به‌چند ارزش برجستهٔ این متن اشاره کرد.

نخست و از همه مهم‌تر این که در این کتاب روایتی از هفت دستگاه موسیقی ایرانی ثبت شده که در عین ارتباط با سنت هفت دستگاه روایت شده از فرزندان آقاعلی‌اکبر، تفاوت‌هایی اساسی با آن سنت دارد. مهم‌ترین تفاوت حضور دستگاه دوگاه در این روایت به‌جای دستگاه نوا در روایت فرزندان آقاعلی‌اکبر است. گنجاندن دستگاه دوگاه به‌جای دستگاه نوا ناشی از اشتباه و نقص اطلاعات نویسنده نبوده است. زیرا دستگاه دوگاه جزو دوازده دستگاه منسوب به‌آقا بابا مخمور بود[1] و اوژن اوبن هم چند سال پیش از نوشته شدن این متن نام دستگاه دوگاه را همراه با معنی لغوی آن و با اشاره به‌حالت و تأثیر این دستگاه ذکر کرده بود.[2] این متن نه‌تنها نشانه‌ای دیگر از حضور دستگاه دوگاه تا اوایل سدهٔ بیستم میلادی است، بلکه فهرست مختصری از نام‌ها و اصطلاحات موجود در این دستگاه ارائه می‌کند. مختصر بودن شرح دستگاه دوگاه نسبت به‌دستگاه‌های دیگر را می‌توان به‌حساب کم بودن اطلاعات نویسنده گذاشت و یا نشان از آن دانست که این دستگاه در آستانهٔ فراموش شدن بوده است. شاید همین مختصر بودن باعث کمتر مهم بودن دستگاه دوگاه بوده است. از آنجا که روایت شفاهی از دستگاه دوگاه در دست نیست، مشخص نمی‌شود دستگاه دوگاه با آواز دوگاه که در سال ۱۹۰۶ ضبط شده[3] و گوشهٔ دوگاه که در ردیف امروز ضمن بیات ترک زده و خوانده می‌شود[4] چه ارتباطی داشته است.

نظامی که از میرزا عبدالله روایت و تثبیت شده، شامل هفت دستگاه شور، ماهور، سه‌گاه، چهارگاه، همایون، نوا، و راست‌پنجگاه، همراه شش آواز ابوعطا، دشتی، افشاری، بیات

---

۱. گمنام. ۱۲۱۸. رسالهٔ دوازده دستگاه. کتابخانهٔ مجلس. دست نوشتهٔ شماره ۹۹۵۷، ۱۳پ، http://dlib.ical.ir/site/catalogue/fulltext/770558/2287312

۲. اوبن، اوژن. ۱۳۶۲. ایران امروز. ترجمهٔ علی اصغر سعیدی. تهران: زوّار، ۲۴۶.

۳. کنی یر، مایکل. ۱۳۸۶. صفحه‌های فارسی شرکت گرامافون، ۱۸۹۹ تا ۱۹۳۳. ترجمهٔ محسن محمدی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۳.

۴. طلایی، داریوش. ۱۳۷۴. ردیف میرزا عبدالله. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۰۰.

ترک، بیات کرد، و بیات اصفهان است. البته تعداد آوازها را معمولاً پنج می‌گویند که پس از جمع شدن پنج آواز با هفت دستگاه، به‌جای عدد نامطلوب سیزده، عدد مقدس دوازده در ذهن ساخته شود. ضمن پژوهش پایانی دورهٔ کارشناسی ارشد بخشی را به این بحث اختصاص دادم که در واقع تعداد آوازها بیشتر از پنج و شش بود و هر دستگاه تعدادی آواز را شامل می‌شد.[1] اگر چه سیستم مُدال موسیقی ایران امروز بر اساس دستگاه‌ها توصیف می‌شود، حین پژوهش دورهٔ دکتری به‌این نتیجه رسیدم که در واقع آوازها مُدهای موسیقی ایران در دورهٔ قاجار بودند و دستگاه مجموعه‌ای از آوازها بود که در اجراهای مفصل‌تر با هم نواخته می‌شدند.[2] متن حاضر در هر دو مورد یکی از منابع نتیجه‌گیری بود. میرزا شفیع در ابتدای معرفی دستگاه‌ها به‌طور نمادین بیان می‌کند که هر دستگاه دارای چندین آواز یا دوازده آواز است. در توصیف دستگاه‌ها نیز نام قسمت‌های مختلف که شخصیت مدال متمایزی دارند و امروز به‌نام گوشه شناخته می‌شوند، با پیشوند آواز آورده شده و به‌نام آواز شناسانده شده‌اند. اصطلاح آواز در این رساله ۱۴۴ بار به‌کار برده شده است.[3]

ارزش دیگر این متن ثبت اصطلاحات متعددی است که در فرهنگ شفاهی موسیقی ایران وجود داشته، اما بسیاری از آن‌ها پیش از مکتوب شدن از بین رفته‌اند. از جملهٔ این اصطلاحات انواع مختلف تحریر است که در فهرست نام گوشه‌ها در روایت‌های امروز حذف شده‌اند. از جمله تحریر متّصل، تحریر منفصل، تحریر منقطع، تحریر قطعه قطعه، تحریر با ریز، تحریر با تکیه، تحریر با سکته، تحریر سه‌پنجه‌ای، تحریر چهار پنجه‌ای، تحریر دو پنجه یکی، تحریر سه پنجه یکی، تحریر چهار پنجه یکی، تحریر شش دانگ، تحریر چهار دانگ، تحریر دو دانگ، تحریر شش درجه، تحریر چهار درجه، تحریر دوگانه، تحریر سه‌گانه، تحریر سه‌بندی، تحریر چهاربندی، تحریر سه‌حالتی، تحریر چهار حالتی،

---

۱. محمدی، محسن. ۱۳۸۴. «تاریخ پیدایش دستگاه در موسیقی ایران، از دورهٔ صفویه تا دورهٔ قاجار.» پایان نامهٔ کارشناسی ارشد، گروه تاریخ دانشگاه تهران. ۵۰-۵۶.

۲. محمدی، محسن. ۱۳۹۵. «آوازها یا آوازه ها، مُدهای موسیقی ایران (بخش نخست)». هنر موسیقی، س ۱۹، ش ۱۵۸، تیر و مرداد، ۲۶-۳۷.

۳. همان: ۳۴-۳۶.

سه تحریری، چهار تحریری، تحریر غلطان، تحریر سنگین، تحریر پست، تحریر چپ و راست، تحریر زیر و رو، و غیره برای نامیدن حالت‌های مختلف اجرای تحریر ثبت شده‌اند. همچنین انواع مختلفی از چهار مضراب از جمله چهار مضراب چپ و راست، چهار مضراب زیر و رو، چهار مضراب خراشان، چهار مضراب ریزدار، چهار مضراب تکیه‌دار، چهار مضراب تحریردار، چهار مضراب سکته‌دار، چهار مضراب جزء جزء، چهار مضراب منقطع، چهار مضراب سنگین، چهار مضراب درشت، چهار مضراب شش درجه، و چهار مضراب زنگوله در این متن آمده است. اصطلاحاتی مانند روکش و کمر دسته نیز در این متن ثبت شده‌اند که در برابر اصطلاحات شناخته شده در روایت‌های امروز، یعنی زیرکش و بالا دسته و پایین دسته معنی پیدا می‌کنند. در بین نام آوازهای مختلف هم می‌توان به‌کابل اشاره کرد که در ارتباط با زابل قرار می‌گیرد. هم‌چنین دستارالعرب که در سال ۱۹۰۹ با آواز طاهرزاده و فلوت اکبرخان در استودیوی ضبط شرکت گرامافون در لندن ضبط شده است.[۱] اگر دستارالعرب صورت صحیح باشد، بعید نیست باستانگرایی دورهٔ مدرن در ایران باعث شده باشد دستار به‌دستان تغییر کند که اصطلاح فارسی موسیقی بود، و دستارالعرب به دستان العرب به‌معنی پردهٔ اعراب مبدّل شود.

اهمیت دیگر این کتاب ذکر نام نوازندگان مطرح دورهٔ قاجار است. نویسنده از نوازندگان مطرح آن دوره از جمله میرزا عبدالله و میرزا حسین‌قلی نام برده و ابداع شور چپ کوک را به‌میرزا عبدالله و ابداع ماهور در کوک چهارگاه را به‌آقاحسین‌قلی نسبت داده است. علاوه بر آن چهار مضراب‌های متعددی را به‌نوازندگان مختلف مانند درویش‌خان، یوسف‌خان صفائی یا ظهیرالدوله‌ای، حسن قصاب، مهدی ضرابی، کریم‌خان، حسین‌خان، محمودخان، امیرخان و دیگران منتسب می‌کند.

نکتهٔ آخر فهرستی از قطعات موسیقی اروپایی است که در این متن آمده است. در بخش پایانی این متن «قوانین موسیقی خارجه با مجالس بال و رقص‌های گروپ متعلق به‌دول خارجه» گنجانده شده که فهرستی کم‌نظیر از قطعات موسیقی اروپایی شناخته شده یا

---

۱. کنی یر، مایکل. صفحه‌های فارسی شرکت گرامافون: ۱۷۶.

استفاده شده در ایران در اواخر سدهٔ نوزدهم و اوایل سدهٔ بیستم میلادی است. قطعاتی مانند سلام دولتی، موزیک سلام ایرانی، سلام رومی، موزیک سلام آلمان، آقشام دولت آلمان، موزیک ایرانی، موزیک فرانسه، موزیک آلمان، موزیک ایتالیائی، موزیک رومی، موزیک پرتوگال‌ها، موزیک اسپانیول، رقص بال اسپانیول، موزیک ژنرال در مشق، موزیک سلام به‌جهت مشق پا، رقص امریکی‌ها، موزیک سلانل، بال خانم‌های انگلیسی‌ها، بال مسترس پُرزِس، موزیک پرنس برنال در بال ایرانی، و مجلس بال یونان در این فهرست دیده می‌شوند. دو قطعهٔ موزیک عزیر والس و بال عزیر والس نیز در این فهرست گنجانده شده که شاید به‌آثار آهنگساز آذربایجانی، عزیر حاجی‌بیگف (۱۲۶۴-۱۳۲۷) اشاره دارد. دو قطعهٔ تصنیف پری‌چهره و موزیک پریزاد هم در این متن درج شده‌اند. هرچند ارتباط این دو قطعه با رنگ پریچهر و پریزاد منتسب به‌درویش خان یا با اپرت پریچهر و پریزاد ساختهٔ رضا کمال شهرزاد (۱۲۷۷-۱۳۱۶) مشخص نیست؛ اپرایی که باعث شهرت خوانندهٔ ارمنی، ساتنیک آقابابیان (۱۲۷۹-۱۳۵۸)، به‌نام «مادام پری» شد.

دربارهٔ نویسنده

تا کنون هیچ متنی از دورهٔ قاجار به‌دست نیامده که نویسندهٔ آن خود حرفهٔ نوازندگی داشته باشد. البته جای تعجب نیست، موسیقی ایران خصوصاً در دورهٔ قاجار سنتی تماماً شفاهی بوده است. نوازندگانی که مرجع موسیقی در آن دوره بودند، همگی دست به‌ساز بودند و عادت قلم به‌دست گرفتن نداشتند. روایت‌های اصلی موسیقی امروز ایران را هم شاگرد تحصیل‌کرده میرزا عبدالله، مهدی منتظم الحکما نقل کرده است. از خود میرزا عبدالله و یا نوازندگان مشهور دیگری که تا اوایل سدهٔ بیستم زنده بودند، تا کنون یادداشت مختصری هم به‌دست نیامده است. حتی یادداشت کوتاهی که تقی دانشور یا اعلم السلطان (۱۲۵۸-۱۳۳۹) به میرزا عبدالله منتسب کرده است، به‌نظر روح‌الله خالقی نوشتهٔ خود میرزا عبدالله نیست، زیرا «سبک نگارش منشیانه است».[1]

آن‌ها که دربارهٔ موسیقی قلم می‌زدند، به‌متن‌های نوشته شده در سده‌های گذشته نظر

۱. خالقی، روح الله. ۱۳۳۳. سرگذشت موسیقی ایران. ج۱. تهران: چاپخانهٔ فردوسی، ۴۹۲.

داشتند. این گروه یا از دانش رایج موسیقی دورهٔ خود بی‌خبر بوده‌اند و یا آن را شایستهٔ مرتبط بودن با شکوه و جلال مباحث متن‌های قدما نمی‌دانستند. در این بین بعضی اهل قلم عشق خاصی به‌موسیقی پیدا می‌کردند و نتیجهٔ آن عشق و علاقه تولید نوشته‌هایی می‌شد که بخش کوچکی از دانش موسیقی ایران را در دورهٔ قاجار ثبت می‌کرد. از جملهٔ این نوشته‌ها بخش پایانی رسالهٔ دوازده دستگاه است که نویسندهٔ آن با نوازندگان مطرح دربار فتحعلی‌شاه حشر و نشر داشت.[1]

از خواندن متن حاضر نیز چنین برداشت می‌شود که نویسنده از اهل قلمِ علاقه‌مند و مطلع از موسیقی است. خط نستعلیق و شکستهٔ این نویسنده روان است و حکایت از عادت به‌نوشتن دارد. علاوه بر آن، ثبت نام شهری که متن در آن نوشته شده، نیز ثبت روزِ هفته و تاریخ دقیق روز و ماه و سالِ به‌پایان رسیدن متن، دقت دیوانیان و اهل قلم را نشان می‌دهد. حتی به‌نظر می‌رسد که این نویسنده از طبقهٔ اعیان اهل قلم بوده، یا در مجالس اعیان رفت و آمد داشته است. مهمانی‌های اعیان محل شنیدن قطعات موسیقی اروپایی و رقص‌های والس و مجالس بال بود و طبقهٔ فرودست به این مهمانی‌ها راه نداشتند. نوازندگان سنتی دورهٔ قاجار هم به‌طریق اولی نمی‌توانستند فهرست مفصلی از نام‌های قطعات مختلف موسیقی اروپایی در ذهن داشته باشند. البته نوازنده حرفه‌ای نبودن نویسندهٔ این متن در سبک گزارش دادن او در سراسر کتاب نمود دارد و در بخش پایانی کتاب که دربارهٔ اختراعات جدید است، بیشتر آشکار می‌شود. لحن نویسنده در یاد کردن از میرزا عبدالله و میرزا حسینقلی لحن نویسنده‌ای است که از بزرگان موسیقی زمانه یاد می‌کند، نه از همکاران نوازندهٔ خود. متأسفانه تنها اطلاع موجود از این نویسنده نام میرزا شفیع است که در انجامهٔ دست‌نوشته ثبت شده است.

سپاسگزاری

این کتاب را در تابستان ۱۳۸۲ به‌طور اتفاقی در کاشان خریدم. آن سفر به‌دعوت محمود

۱. گمنام. رسالهٔ‌دوازده دستگاه، ۱۳ر–۱۵پ.

اخوان مهدوی و برای دیدن کاشان بود. از او کتابفروشی‌های کاشان را سراغ گرفتم و با هم به‌کتابفروشی افشین عاطفی رفتیم، و البته طبق عادت در جستجوی متن‌های موسیقی بودم. فردای آن روز این دست‌نوشته در کتابفروشی بود، البته با جلدی از پوشهٔ آبی رنگ که به‌تازگی و بی‌رعایت روش‌های نگهداری دست‌نوشته‌ها به‌شیرازهٔ کتاب چسبانده شده بود.

مرمت‌های اولیه پس از خرید کتاب و با زحمت احمد قائم‌مقامی، کارشناس مرمت دست‌نوشته‌ها در کتابخانهٔ دانشگاه تهران، انجام شد. این مرمت شامل جدا کردن جلد نامناسب، بهبود صحافی و ترمیم بعضی صفحه‌ها، و قرار دادن کتاب در جلدی مناسب بود. پس از مهاجرت به‌هلند دست‌نوشته را به‌بخش کتاب‌های نفیس کتابخانهٔ دانشگاه اوترخت به‌امانت سپردم. آقای بارت یاسکی کارشناس دست‌نوشته‌ها و کتاب‌های نفیس در کتابخانهٔ دانشگاه اوترخت به‌امانت سپردن کتاب و تهیهٔ تصویر دیجیتال جدید از کتاب را ممکن ساختند. هنگام بازنویسی اولیهٔ متن در سال ۱۳۸۲ محمود اخوان مهدوی در مقابلهٔ متن و عکس همراهی کردند و هنگام بازبینی نهایی صحبت مفیدی دربارهٔ بعضی از اصطلاحات با امیرحسین پورجوادی داشتم و پس از آن شاهو عبدی و ناصر قره‌باغی لطف کردند متن را خواندند و نکاتی را متذکر شدند.

از همگی صمیمانه سپاسگزارم، خصوصاً محمود اخوان مهدوی و بارت یاسکی که بیش از دیگران کمک کرده‌اند.

انتشار این روایت متفاوت از سنت موسیقی ایران را به‌استاد عزیزم داریوش طلایی تقدیم می‌کنم که بیش از چهل سال با ذهنی پرسشگر راه شناختن و شناساندن این سنت موسیقی را پیموده و آثاری متفاوت تألیف کرده‌اند.

رسالۀ هفت دستگاه موسیقی ایرانی

(متن نسخه)

[دستگاه شور]

(۱پ) بسم الله الرحمن الرحیم

اوّل بساط علم موسیقی دستگاه شور است، و خود شور دارای دوازده آواز است، و هر آوازی دارای چندین پنجه و گوشه و تکیه و تحریر و چهار مضراب و ریز و اوج و فرود و درآمد و غیره خواهد بود.

اوّلاً شور: درآمد شور به‌صدای دو دانگ، رفته رفته بلند می‌شود تا تحریر اوّل؛ بعد تکیه و فرود. (۲ ر)

دوم: درآمد دوم شور؛ تحریر سه حالت؛ سه تحریری ملایم، وسط، اوج؛ به‌همان حال برگردان می‌شود.

درآمد سوم، از تحریر سه حالتی؛ چهار مضراب؛ مویه؛ فرود.

پنجه قجر: درآمد قجر؛ اوج قجر؛ اشعار؛ فرود؛ مویه.

پنجه قجر بزرگ: درآمد؛ تحریر ریز؛ اوج تحریر؛ فرود.

قجر کوچک: درآمد؛ اوج؛ سه تحریر؛ مویه؛ اوج مویه؛ فرود مویه؛ چهار مضراب مویه.

پنجه بزرگ: تحریر سه‌پنجه‌ای؛ چهار تحریری؛ چهار مضراب؛ چهار مضراب زیر و رو؛ دو پنجه‌ای؛ تکیه؛ سلامت بادی؛ روی چهار مضراب؛ زیر چهار مضراب؛ پنجه چپ و راست؛ اوج. (۲ پ)

پنجه کوچک: اوج اوّل؛ درآمد؛ اشعار؛ تحریر؛ چهار مضراب؛ تکیه با پنجه اوّل تحریر؛ سه تحریری؛ تکیه؛ روکش تحریر؛ زیرکش تحریر؛ اوج تحریر؛ فرود تحریر.

آواز دوبیتی: شعر دوبیتی؛ تحریر سه‌مرتبه‌ای از درآمد به‌اوج، و اوج به‌فرود، و[1] فرود به‌اوج و مویه فرود؛ تکیه؛ ریز؛ مضراب تک؛ چهار مضراب زیر و رو؛ چپ و راست؛ سه تحریری؛ پنجه افزون؛ چهار مضراب رو؛ چهار مضراب زیر؛ چهار تحریری؛ برگردان تحریر؛ فرود؛ برگردان فرود؛ مویه برگردان فرود؛ آموزش؛ برگردان آموزش؛ ترکیب تحریر. (۳ ر)

پنجه سلمک: درآمد سلمک؛ تحریر؛ چهار مضراب؛ اوج؛ سه تحریری؛ مضراب زیر و رو؛ مضراب تک تکیه؛ درآمد تکیه؛ مضراب چپ و راست؛ مضراب ریز؛ مضراب با سکته؛ مضراب تکیه‌دار؛ چهار مضراب چپ و راست.

پنجه گلریز: اوج گلریز؛ درآمد بدون تحریر و تکیه؛ درآمد تحریر؛ سه برابر شدن درآمد با تحریر؛ چهار تحریری؛ افزون بلند؛ اوج؛ زیر؛ رو؛ برگردان اوج؛ مویه؛ برگردان مویه؛ فرود؛ برگردان فرود؛ تحریر چهار مرتبه‌ای؛ اوج تحریر؛ فرود تحریر. (۳ پ)

آواز کرد: درآمد؛ دوبیتی؛ چهار تحریر؛ چهار مضراب.

پنجه کردیه: درآمد؛ اوج؛ مویه؛ فرود؛ برگردان شش دانگ تمام؛ ترکیب اوج؛ سه تحریری؛ فرود.

پنجه ارو پنجه؟: تحریر؛ سه حالت تحریر؛ چهار مضراب؛ برگردان چهار مضراب؛ چپ و راست؛ زیر و رو.

پنجه اورامان: درآمد کردیه؛ پیش‌نهاد؛ درآمد سه رو؛ تحریر اوج؛ چهار مضراب چپ و راست؛ چهار تحریر؛ افزون بلند؛ ریز؛ مضراب ریز؛ تک مضراب با ریز؛ تک مضراب تکیه‌دار؛ تحریر اوج؛ فرود اوج؛ برگردان فرود. (۴ ر)

پنجه توکانی: تحریر برابری؛ چهار مضراب زیر و رو؛ ریز؛ اوج؛ تحریر چهار دانگی؛ روکش؛ زیرکش؛ برگردان؛ شش تحریر با ریز؛ تحریر با تکیه؛ تحریر بدون ریز؛ تک مضراب چپ و راست؛ اوج؛ اشعار؛ برگردان فرود؛ تحریر فرود؛ تکیه فرود؛ سکته فرود؛ گیر و دار

---

۱. اصل: + به

فرود؛ اوج فرود؛ سه پنجه‌ای فرود؛ مویه؛ خود فرود؛ زیر و رو.

پنجه آب باریکی: تحریر سه مضرابی؛ چهار تحریری؛ تحریر سه حالتی؛ تحریر چهار حالتی؛ چپ و راست؛ ریز؛ روی اوج؛ فرود؛ تحریر فرود. (۴ پ)

پنجه کردی: درآمد کرد بچه؛ شش دانگ رو؛ شش دانگ زیر؛ نهاله؛ بیت؛ تحریر چهار مضرابی، سه مضرابی، چپ و راست؛ مویه؛ اوج؛ رو؛ برگردان اوج؛ زیر؛ برگردان زیر؛ فرود اوّل؛ فرود دوم؛ فرود آخر؛ تحریر سه پنجه‌ای؛ مویه؛ فرود مویه.

کرد لیلی: پنجه درآمد؛ برگردان؛ روکش؛ درآمد دوم؛ روکش؛ چهار مضراب مهدی ضرّابی؛ سه پنجه مهدی ضرّابی؛ پیش‌درآمد کردیه؛ چهار مضراب مهدی ضرّابی؛ تحریر چهار پنجه‌ای، از اوج الی فرود آخر. (۵ ر)

آواز ترک: درآمد اوّل ترک؛ درآمد دوم ترک؛ اوج درآمد با تحریر شش درجه، از اوج دو دانگ الی چهار دانگ، از چهار دانگ الی شش دانگ؛ روی اوج؛ برگردان درآمد ترک الی فرود؛ درآمد تحریر اوّل؛ درآمد تحریر دوم؛ درآمد تحریر سوم الی آخر؛ برگردان تحریر اوّل؛ برگردان تحریردوم؛ برُگردان تحریر سوم الی آخر.

پنجه عوج: تحریر پنجه مهدی ضرّابی؛ سه پنجه‌ای؛ چهار مضرابی؛ پیش‌گبری (پیش‌گیری؟)؛ چهار مضراب چپ و راست. (۵ پ)

پنجه مهدی ضرّاب: حسین باریکی؛ مهدی ضرّابی؛ چهار مضرابی؛ تک مضراب زیر و رو؛ تک مضراب چپ و راست؛ روی اوج؛ تکیه؛ تحریر اوج؛ تکیه؛ تک مضراب؛ تحریر با ریز؛ تکیه بدون مضراب؛ آمیزش مضراب؛ تحریر شش درجه؛ تحریر متّصل؛ تحریر منفصل؛ اوج تحریر؛ شش تحریر؛ مهدی ضرّابی؛ چپ و راست؛ سه مضرابی؛ سه پرده‌ای؛ دو پرده یکی با حالت تحریر؛ تحریر متّصل از اوج به‌مویه و از مویه به‌فرود. (۶ ر)

پنجه خود مهدی ضرّابی: زنگوله؛ زنگوله سه پنجه‌ای؛ چهار مضراب چپ و راست؛ ریز؛ درآمد؛ برگردان؛ واگیر درآمد؛ تک مضراب با تکیه؛ تک مضراب با ریز؛ تحریر سه مرتبه‌ای؛ تحریر با ریز؛ تحریر با تکیه؛ فرود؛ برگردان فرود؛ فرود آخر.

پنجه آران: پیش‌درآمد؛ روگیر؛ زیرگردان؛ آواز؛ تکیه؛ اوج شش دانگ؛ تحریر متّصل سه

پنجه‌ای؛ زنگوله؛ درآمد بیت؛ اشعار با تحریر؛ رو نهاد؛ اوج؛ برگردان اوج؛ زنگوله چپ و راست؛ حسن قصری؛ تحریر متّصل؛ تک مضراب با ریز و تکیه و سکته. (۶ پ)

پنجه اوج: شش دانگ اوج؛ تحریر؛ چهار مضراب؛ دوبیتی؛ تحریر؛ تحریر متّصل؛ مویه؛ فرود؛ برگردان فرود.

تصنیف ترک. شهر آشوبی ترک. تصنیف ترکی. تصنیف آذربایجانی. تصنیف قره چمن. تصنیف حاجی آقائی. تصنیف ارومیه. رنگ قفقازی. تصنیف گنجه؛ رنگ گنجه. پروانه‌انگیز. پروانه آمیز. شرف‌انگیز. رنگ زنگوله. تصنیف مهدی ضرّابی. تصنیف حسن قصّاب. (۷ ر)

آواز دشتی: تحریر اوّل؛ درآمد دشتی به‌حالت یک دانگ؛ تحریر و درآمد دوم، دو دانگ؛ تحریر و درآمد سوم، سه دانگ؛ پس برگردان؛ فرود؛ درآمد اوج؛ تحریر تکیه‌دار و تحریر با ریز؛ تحریر سکته‌دار؛ برگردان اوج و فرود؛ اوج دوباره؛ ریز با تکیه؛ درآمد اشعار دشتی؛ برگردان درآمد؛ فرود؛ تحریر زیر و رو؛ درآمد پنجه دشتی؛ پیش‌درآمد؛ درآمد اصلی؛ تحریر سه پنجه‌ای؛ روی تحریر؛ زیر تحریر؛ آمیزش؛ اوج.

پنجه خود سری: روبندی تحریر؛ اوج؛ برگردان؛ تحریر سه حالتی؛ زیرکش تحریر؛ منفصل تحریر؛ فرود؛ برگردان فرود. (۷ پ)

پنجه کوچه باغی: تحریر چهار بندی؛ پنجه رباعی؛ درآمد کوچه باغی؛ گیلک؛ تحریر سه بندی؛ انفصال تحریر؛ روبند تحریر؛ روکش تحریر با برگردان؛ اشعار کوچه باغی؛ رباعی‌جات.

پنجه دشتستانی: تحریر؛ برگردان تحریر؛ تک مضراب با ریز؛ تحریر متّصل؛ تحریر غلطان؛ تحریر منفصل؛ خروج؛ افزون؛ تحریر سه حالتی؛ درآمد خود دشتی؛ فرود خود دشتی.

پنجه تنگستانی: بهاریه؛ روگیر؛ اوج شش دانگ تمام؛ زنش تحریر؛ نیش تحریر؛ سه پنجه‌ای؛ پیش‌درآمد؛ تحریر غلطان؛ اوج؛ دوبیتی؛ زیر و روی تحریر؛ برگردان تحریر؛ (۸ ر) فرود؛ برگردان فرود؛ اشعار متفرّقه؛ اشعار دوبیتی؛ روش.